

О.Л.Шонц

**Роль словників у процесі орфоепічної нормалізації
(Є.Желехівський та Б.Грінченко)**

У II половині XIX - на початку XX ст. українська мова розвивалася й нормалізувалася в умовах роз'єднання України на Східну і Західну. Зазначений період характеризується функціонуванням двох варіантів літературної мови - східноукраїнського та західноукраїнського, які

відбивали особливості різних українських говорів [15:5]. Тому існувала велика кількість правописних систем, серед яких найбільшої популярності на Східній Україні набула «кулішівка», а на Західній - «желехівка». Ці фонетичні правописи найчастіше фіксують українські видання II половини XIX ст. Упорядкований П.Кулішем український правопис і вперше вжитий у «Записках о Южной Руси» (1856) [16:152], пройшов шлях удосконалення, фонетизації, що засвідчують журнал «Основа» (1862) [17] та збірка П.Куліша «Хутірна поезія» (1882) [13], і витворення «грінченківки», правопису, застосованого Б.Грінченком у його «Словарі української мови» (1907-1909) [4]. «Желехівка», якою надрукований «Малоруско-німецкий словарь» Є.Желехівського і С.Недільського (1886) [6; 7], офіційно була визнана із виходом граматики С.Смаль-Стоцького і Ф.Гартнера (1893) [21; 16:237] і протрималась у Галичині й Буковині до 20-х років XX ст. [5:667]. Треба відзначити, що ці два правописи істотно не відрізнялися, хоч і функціонували на різних територіях. Ще Б.Грінченко зазначав, що «...принявъ фонетическое правописание, впервые систематизированное Кулишемъ ... и усовершенствованное послѣдующими украинскими писателями, Желеховскій нѣсколько примѣнилъ его (въ ущербъ фонетичности) къ галицкимъ навыкамъ...» [4,1 :XIX]. Цю думку стверджує й І.Огієнко [16:152]. Із передмови до словника Є.Желехівського та із списку джерел, які були використані при укладанні словника Б.Грінченка, відомо, що до лексикографічних праць Є.Желехівського і Б.Грінченка входила загальноукраїнська лексика - творів та праць і Наддніпрянської, і Наддністрянської України. Обидва ці словники вміщували і діалектні слова - живу народнорозмовну мову [4,1 :XVIII, XXVIII]. Фонетичність правописів та відбиття реальної вимови у словниках дає змогу простежити у зіставному плані формування і нормалізацію вимовних особливостей української літературної мови на Східній і Західній Україні.

У досліджуваних працях послідовно простежується вживання [г] - у словнику Є.Желехівського: ангелянець {4-тут і далі цифра позначає сторінку), багнет (9), балтагон (11), безрелігійний (21), гігієна (141) тощо; Б.Грінченка: буждигарня (107), галанці (346), гайдарь (346), дзигар (379), етнограф (465) і т.ін. Більшість таких слів є діалектними та іншомовними. До правопису Б.Грінченка літера г вживалась в основному у західноукраїнському правописному варіанті. Ю.Шевельов відзначає, що на Західній Україні слова іншомовного походження писали з г, на

Центрально-східній - з ґ, хоч були й винятки [24:160]. Така відмінність зумовлена тим, що звук [г] властивий наддністрянським говіркам [10:198]. На Східній Україні [г] вживається непослідовно [1:237,238]. Літеру г майже послідовно фіксує фонетизована «кулішівка», засвідчена у збірці «Хутірна поезія» [13] П.Куліша, на якій уже позначився вплив галицького правопису. Б.Грінченко запровадив до свого правопису цю особливість, відкинувши традиційну східноукраїнську орфографію, відбиту, наприклад, у рукописах Т.Шевченка [25; 26], журналі «Основа» [17].

І словник Є.Желехівського, і словник Б.Грінченка фіксують африкат [дж] у дієслівних формах: вґадажтися (58), виґолоджений (72), вґаджувати (58) і т.п.; відпроваджувати (225), випереджати (175) та ін. Чергування [д] - [дж] в дієслівних формах виразніше представлене у південно-західному наріччі [2:346], ніж у південно-східному [1:358]. Послідовно воно засвідчується на Наддністрянщині [2:346]. Тому звук [дж] передавався в основному галицьким правописом, наприклад, правописом «Русалки Дністрової»: позґжкціувати [20:24], прихощати (30) і под. Східноукраїнський правопис традиційно фіксував ж на місці дж, хоч таке позначення часто було умовним і не завжди відповідало вимові [12:36]. І грамика О.Павловського [18], і рукописи Т.Шевченка [25; 26], і твори східноукраїнських письменників, надруковані в часописі «Основа», засвідчують ж замість дж у дієсловах. Таке буквосполучення значно пізніше запровадив П.Куліш до свого правопису, яким написана «Хутірна поезія». Порівняно із попередниками, Б.Грінченко зробив вагомий внесок до фонетизації письма, але ця особливість пройде ще складний шлях до остаточного закріплення. Наприклад, словник С.Іваницького та Ф.Шумлянського за традицією старого українського письма фіксує ж на місці дж: заскорожувати (11,1:22), наґромажувати (34), знажувати (35) і т.ін.

І Є.Желехівський, і Б.Грінченко дотримувались традиції збереження дзвінких приголосних у кінці слова: араб (5), бетюг (25), далекогляд (171); бескид (53), босоніж (90), верхолаз (140) тощо. Збереження дзвінкості приголосних у кінці слів є найхарактернішою ознакою південно-східного наріччя [3:36; 10:243; 14:113]. Південно-західним говорам властива втрата дзвінкості наприкінці слів [2:167,449; 3:15; 10:180]. Дзвінкість приголосних у такій позиції традиційно передавалась і східноукраїнським, і західноукраїнським варіантами правопису. Ця

особливість простежується у граматиці Павловського, в «Русалці Дністровій», «Малій книжці» та «Більшій книжці» Шевченка, в журналі «Основа» та в інших пам'ятках. Отже, і Желехівський, і Грінченко перебували під впливом традиційного письма, яке відбивало мовлення південно-східних говорів.

У досліджуваних джерелах також дотримана традиція збереження дзвінких приголосних перед глухими в середині слова - у словнику Желехівського: бесідка (25), голубця (151), діжка (184) і т.д., проте у 4 словах засвідчене оглушення: вохкий (123) і похі дних, брящати (46) та ін.; у словнику Грінченка: ближчати (73), вибязкувати (147), вистерегти (189) тощо, однак зрідка фіксується оглушення: вохкий (257), двихтіти (362), вітки, нар.= відки (242) та ін. Збереження дзвінких приголосних перед глухими спостерігається у південно-східних говорах, але зрідка у деяких говірках - середньонаддніпрянських, слобожанських, степових - відбувається й оглушення [9:152]. Оглушення дзвінких перед глухими характерне для південно-західних діалектів. Тенденція до збереження дзвінких перед глухими передана правописними системами XIX ст., що засвідчують правопис «Русалки Дністрової», рукописи Т.Шевченка, правопис «Основи», «Хутірна поезія». Отже, лексикографічні праці Є.Желехівського та Б.Грінченка засвідчують вплив традиційної орфографії та орієнтацію на мовлення більшості південно-східних регіонів.

Спостерігається істотна відмінність між «желехівкою» і «грінченківкою» у передачі префікса з- перед коренем на глухий приголосний. Є.Желехівський, мабуть, намагався створити єдину правописну норму, і тому вживав префікс з- перед будь-якими літерами на позначення приголосних: зсувати (317), зхудати (319), зцілювати (319), зкампутити (ЗО 1), з-тишка (317) тощо. Б.Грінченко теж дотримувався послідовності у передачі префікса з-, але певною мірою фонетизував правопис: оглушення з- передане перед [к, п, т, х]: скоренити (140), спаніти (175), степліти (202), схитрувати (236) і т.п. Перед іншими буквами, що позначають глухі приголосні, оглушення не відбите: зсипати (186), зціліти (189), зшивати (190), зчудуватися (190) і т.ін. «Грінченківка» фіксувала оглушення, коли воно найвиразніше відчувалось у живій вимові і найчастіше передавалось східноукраїнськими письменниками, що спостерігаємо, наприклад, в «Основі». Абсолютне відбиття оглушення префікса [з] простежується у «Хутірній поезії» П.Куліша. У

словнику С.Іваницького та Ф.Шумлянського, правопис якого значною мірою зорієнтований на правопис Б.Грінченка, с- вживається й перед ц та ч [11,2:184, 185].

Префікс роз- передавався і Є.Желехівським, і Б.Грінченком так, як з-. Словник Желехівського фіксує тільки варіант роз-: розкришити (822), розпилити (826), розтріск (834), розфюкати (835), розхід (836), розцьвіт (836), розчинити (837), розширене (837) та ін. У словнику Б.Грінченка вживається і варіант рос- перед буквами, що позначають [к, п, т, х]: роскряти (4,4?69), роспад (70), ростерти (78), росхилити (82) і т.д., але розсилати (56), розцвірінькатися (60), розчумакуватися (62), розширити (63) і под. Таке оглушення відбите Б.Грінченком, очевидно, за впливу реальної вимови: для говорів південно-східного наріччя характерна втрата дзвінкості [з] у префіксах з-, без-, роз- перед наступним глухим кореня [10:152; 19:36]. Оглушення префікса роз- засвідчує журнал «Основа», «Хутірна поезія». Отже, Б.Грінченко враховував і традиційну орфографію.

«Желехівка» і «грінченківка» фіксують тільки префікс без-: безкоронні (18), безправе (18), безправе (22), безцарний (22), безчиновний (23) і т.п.; безклопотний (4,1:44), безпоясниця (44), безслізний (45), безтравний (46), безхитрий (47) тощо. Префікс без- послідовно засвідчують «Мала книжка» і «Більша книжка» Т.Шевченка, часопис «Основа». Оглушення [з] у префіксі без- передає фонетизована «кулішівка» «Хутірної поезії». Вважаємо, що і Є.Желехівський, і Б.Грінченко наслідували традиційний правопис.

У досліджуваних лексикографічних працях засвідчується суттєва відмінність у передачі [р] на кінці слова. Словник Є.Желехівського майже послідовно фіксує твердість [р]: бубар (46), будкар (47), вахляр (57) та ін. - у 106 словах, крім буквार् (38), ватерь (57). У словнику Б.Грінченка засвідчена варіантна вимова - [р'] і [р]: вівчарь (4,1:203), дикарь (383), звір (4,2:132), гарбар (4,1:272) і гарбарь (272) і т.п. У переважній більшості випадків передана м'якість [р']. Вимова [р] наприкінці слова властива південно-західним говорах [3:15; 2:247], послідовно простежується на Наддніпрянщині [2:247]. Варіантна вимова [р] і [р'] спостерігається у середньонаддніпрянському говорі [1:234]. Більшою чи меншою мірою така вимова фіксується в інших діалектах південно-східного наріччя [1:234]. М'якість [р'] характерна для полтавських [3:36] та слобожанських [23:11] говірок. «Русалка

Дністрова» засвідчує в основному м'якість [p'], «кулішівка» - фонетичні варіанти [p] і [p']. Думаємо, що Є.Желехівський орієнтувався на наддністрянський говір, Б.Грінченко - на східні г овірки, можливо, на місцеве мовлення та на традиційну орфографію.

Правописи Є.Желехівського та Б.Грінченка засвідчують м'якість [ц'] на кінці слів в іменниках чол. роду II відміни: австриєць (2), бан-ковець (12) та ін., але й златонец (302), корец і корець (366); у словнику Грінченка: борець (4,1:86), вербинець (133), вінець (238). М'якість суфіксального [ц'] є характерною ознакою середньонаддніпрянського говору [1:216; 9:152]. На Наддністрянщині спостерігається вживання [ц] і [ц'] на кінці слова [2:209]. Така вимова - [ц'] / [ц] - відбита правописом «Русалки Дністрової». «Кулішівка» послідовно передає [ц'], що засвідчують твори, надруковані в «Основі», та збірка «Хутірна поезія». Отже, і Є.Желехівський, і Б.Грінченко орієнтувалися на східноукраїнський правопис і вимову. Винятки у словнику Желехівського пояснюються, мабуть, впливом місцевого мовлення.

У словниках Є.Желехівського і Б.Грінченка відбита м'якість [ц'] перед [а] на кінці слова в іменниках жіночого роду I відміни: березовиця (24), билиця (26), бистриця (26) тощо, але й 1 разу - жовтятиця (225); безсудниця (4,1:46), боговгодниця (70), возовиця (248) і т.д. М'якість [ц'] перед [а] вирізняє середньонаддніпрянський говір з-поміж сусідніх [10:252]. За «Атласом української мови» у наддністрянських говірках ця особливість простежується непослідовно [2:261,273]. М'якість [ц'] перед [а] наприкінці слова відбита й східноукраїнським, і західноукраїнським правописами. Така вимова передана у «Русалці Дністровій», рукописах Т.Шевченка, в «Основі», у «Хуторній поезії». Отже, Є.Желехівський і Б.Грінченко перебували під впливом традиційного письма.

У словнику Є.Желехівського майже не відбита м'якість звуків [с'] та [ц'] у прикметникових суфіксах [с'к] і [ц'к]. Суфікс -ск- зафіксований у 102 словах: адмиральський (2), апостольський (5), Берестянська ріка (25) тощо; -ськ- - у 12: вашеський (57) та ін. Суфікс [ц'к] передається Желехівським як -цк-: бідацький (28), заушницький (278) та ін. - у 30 словах, але 4 рази засвідчена м'якість [ц']: аглицький (2), жіноцький (224) і под. У словнику Б.Грінченка послідовно простежується м'якість [с'], [ц'] у цих суфіксах: блазенський (4,1:72), блюзнірський (76), британський (100), гайдуцький (265) тощо. Твердість суфіксальних [с] і [ц] властива галицько-буковинській групі

говорів [14:73], що й було відбито правописом «Русалки Дністрової» та «желехівкою». Б.Грінченко, очевидно, орієнтувався на полтавсько-київський діалект, де ці звуки послідовно м'які [8:16], та на традиційний східноукраїнський правопис, оскільки м'якість [с'] та [ц'] у цих суфіксах передана у рукописах Т.Шевченка, правописом журналу «Основа». Твори П.Куліша зрідка фіксують і суфікс-ск-. Отже, Б.Грінченко, на відміну від попередників, запровадив єдину норму вживання цих суфіксів, яка закріплена орфоепічно.

Правопис Є.Желехівського і Б.Грінченка дещо відрізняє відбиття м'якості/твердості [л] перед [о], [а] у словах іншомовного походження. У словнику Желехівського послідовно передана м'якість [л'] перед цими голосними: геологія (168), кольосальний (366), гіперболя (142), галлянтність (167) та ін. Словник Б.Грінченка фіксує твердість [л] перед [о], твердий [л] та м'який [л'] перед [а]: колонист (4,2:272), колонія (272), декларація (366), деклямування (336), плян (4,3:199) і т.п. М'якість [л'] перед [а] передавав І.Франко: неоплатоніками (22:106), номенклатура (130), плястер (171) і т.д. Ю.Шевельов стверджує, що на Західній Україні іншомовні слова писали з ль, а Центрально-Східній -з д, але були й винятки [24:160]. Отже, Є.Желехівський орієнтувався на західноукраїнський правопис, а Б.Грінченко - на східноукраїнський.

Для «желехівки» характерне відбиття м'якості [н'] перед суфіксом -ств(о): єдинство (213), животи́нство (222), игуменство (321) і т.ін. «Грінченківка» засвідчує [н] у такій позиції: духовенство (4,1:459), заборянство (4,2:8) і под., що закріплено орфоепічно.

У словнику Желехівського послідовно фіксується асиміляція за м'якістю зубних приголосних [з'], [с'], [ц'] перед f'v'3 і [w']: висвітлити (85), вицьвягати (92), водоцьвіт (115), всесьвятий (127), грабеньо-зв'яздник (158) тощо. Словник Б.Грінченка не засвідчує цієї асиміляції: звірити (4,2:132), світич (4,4:108), святиня (111), цвітень (425), цвях (426) і т.ін. Асиміляція за м'якістю не відбита в «Русалці Дністровій», у творах наддніпрянських письменників - Т.Шевченка, П.Куліша. Така асиміляція закріплена як вимовна норма в граматиці С.Смаль-Стоцького і Ф.Гартнера. Думаємо, що Є.Желехівський перебував під впливом наддністрянських говірок, яким притаманна дорсально-палатальна вимова [з'], [с'], [ц'], [дз'] перед губними [3:15]. Б.Грінченко, мабуть, враховував традиційне письмо.

«Желехівка» в основному не засвідчує подовження м'яких приго-

лосних: баріне (14), безгірше (17), биле (26) і т.п., крім 12 випадків: вгіддя (-є) (58), віконне (106) та ін. На відміну від Є.Желехівського, Б.Грінченко послідовно передавав подовження: бобовиння (4,1:78), віття (242), жолуддя (490) і т.д. Стягнення подвоєних приголосних характерне для південно-західного наріччя [3:15; 10:182]. Заданими «Атласу української мови» на Наддністрянщині подовження майже не фіксується [2:201]. Асимілятивне подвоєння приголосних простежується у південно-східному наріччі [1:252; 3:36]. Подовження традиційно передавалося східноукраїнським правописом, що засвідчують граматика Павловського, рукописи Шевченка, «Основа», і не передається західноукраїнським, що засвідчує «Русалка Дністрова». Подовження не фіксується й у першодруці творів І. Франка. Отже, Є.Желехівський перебував під впливом місцевої вимови та галицького правопису, Б.Грінченко - під впливом східноукраїнської вимови й правопису.

Інші асимілятивні зміни у досліджуваних лексикографічних працях представлені поодинокими випадками. В основному спостерігається орієнтація на традиційну орфографію. У словнику Желехівського не виявлена асиміляція свистячого перед шиплячим: безживний (18), виїжджати (175), забрязчати (231) і т.д. У словнику Б.Грінченка така асиміляція зафіксована в іменниках із суфіксом *-ин-*: Гуцульщина (4,1:344), дівощина (387), жовнірщина (488) і т.ін., але інші зміни свистячого перед шиплячим традиційно відсутні: безшабельний (4,1:48), дзвізчати (377) і т.п. Правопис «Русалки Дністрової», журналу «Основа» засвідчують асиміляцію свистячого перед шиплячим у словах із суфіксом *-ин-*. Зміна свистячого на шиплячий послідовно представлена фонетизованим правописом П.Куліша у «Хутірній поезії»: ш чужо-земного (13:25), бряжчало (61) та ін. Однак Б.Грінченко, як і Є.Желехівський, орієнтувався на традиційний правопис.

Словник Желехівського також не фіксує асиміляції шиплячого перед свистячим (6:119,264). У словнику Грінченка така асиміляція виявлена у словах васький (128), наський (4,2:526), в інших випадках - не простежується: дивишся (4,1:382) тощо. Зміна шиплячого на свистячий передана у переважній більшості випадків у рукописах Шевченка: в колисоцці (25:256), сховається (26:250), у «Хутірній поезії» громоверсцеві (13:35), обізвється (13:97) і под. Уподібнення шиплячого до свистячого і свистячого до шиплячого як вимовна норма подається в граматиці С.Смаль-Стоцького і Ф.Гартнера. Отже, Є.Желехівський і

Б.Грінченко, очевидно, прагнули створити єдину правописну норму і тому не фіксували живе мовлення.

Асиміляція приголосного [д] наступним свистячим у словнику Желехівського зафіксована 1 раз -забродзький(231). В інших випадках уподібнення [д], [д'] до свистячого не простежується: відцвисти (104), всевладство (126), громадськість (160) і т.п. Словник Грінченка такої асиміляції не засвідчує: воєводство (4,1:248), відціджувати (233). доморядця (42ф) і т.д.

У досліджуваному матеріалі фіксується асиміляція [т] перед [с] - [тс] - [ц], але непослідовно: у словнику Желехівського: багачтво (35), гостювицтво (155), дитяцтво (183) і под. і братство (43), ворожбитство (121) та ін.; у словнику Грінченка: виновацтво (4,1:17), брацтво (95), деспотство (372) і т.п., але ворожбитство (255), єзуїтство (467) і т.ін. Перед іншими свистячими асиміляція [т] і [т'] майже не простежується: братця (4,1:43), вітцівщина (242), долітце (417) тощо. У граматиці Павловського, рукописах Т.Шевченка, журналі «Основа» асиміляція [д], [д'] перед свистячим не засвідчується, а [т], [т'] фіксується поодинокими випадками: оццей (18:49), солдацьке (25:40), однак майже послідовно простежується асиміляція [тс] - [ц'] у дієслівних формах. Асиміляція [д], [д'], [т], [т'] перед свистячими представлена у «Хутірній поезії». Отже, і Є.Желехівський, і Б.Грінченко більшою мірою орієнтувалися на традиційний правопис. Асиміляція передана, мабуть, у тому випадку, коли виразно відчувалася в реальній вимові.

«Желехівка» не засвідчує асиміляції приголосних [д] і [т] перед шиплячими: дідчий (184), запрошедший (266), достатчити (201) та ін. «Грінченківка» також не фіксує уподібнення [д] до шиплячих: горідчик (4,1:311), гладше (287), дядьчин (462). Асиміляція [т] у такій позиції виявлена у 2 словах - багаччати, багаччий (4,1:17), в інших випадках вона не простежується: вітчим (4,1:242), гратчастий (350), десятчаний (373) і т.п. Уподібнення [д] до шиплячих засвідчене Павловським: оччепыцьця (18:49), оччынйавъ (49), одждже (2). Т.Шевченко передавав асиміляцію [т] до [ч] у слові квичаты (26:101) і похідних. Асиміляція [д] і [т] перед наступним шиплячим представлена фонетизованою «кулішівкою» у «Хутірній поезії». Отже, така асиміляція відбувалась у живій вимові, зрідка відбита на письмі. Однак Є.Желехівський і Б.Грінченко дотримувались традиційної орфографії.

Дисиміляція приголосних і Є.Желехівським, і Б.Грінченком пере-

давалась непослідовно. У словнику Желехівського розподібнення зафіксоване у словах бабишник (7), башмашниця (15), дохтір (202) і т.п., але билинний (26), двомісячний (174), крест (378) та ін. Б.Грінченко, як і Є.Желехівський, передавав розподібнення в основному у словах, що відбивали діалектну вимову: бублишний (4,1:104), гірошник (286), дохтор (436) і т.д., у переважній більшості випадків фіксуються паралельні форми: безконечник й безконешник (4,1:41), безпечний й безпешний (44) і под. Дисиміляція непослідовно відбита у творах і наддніпрянських, і наддністрянських письменників. Отже, Є.Желехівський і Б.Грінченко орієнтувалися і на живу вимову, що засвідчують діалектні слова, і на традиційну орфографію.

«Желехівка» майже не засвідчує спрощення у групах приголосних: безмилостний (19), безмістний (19), благочестно (32) тощо. Спрощення зафіксоване у 5 словах: вісник (108), влєсливий (111) та ін. «Грінченківка» в основному передає спрощення: безнапасний (4,1:42), безпричасний (44), величночесний (132) і т.п., але й безвістний (38), водохрестний (247). Спрощення непослідовно зафіксоване у «Русалці Дністровій», у «Малій книжці» і «Більшій книжці» Т.Шевченка, у творах, надрукованих у часописі «Основа». Думаємо, що така відмінність у досліджуваних словниках пояснюється тим, що Є.Желехівський, очевидно, перебував під впливом старого українського письма, а Б.Грінченко орієнтувався більшою мірою на фонетизовану «кулішівку» та живу вимову.

Отже, наведений фактичний матеріал засвідчує значну роль лексикографічних праць у виробленні і нормалізації орфоепічних норм сучасної української літературної мови. Усталення фонетичного правопису на Східній Україні, зорієнтованого на мовлення більшості регіонів України та східноукраїнський правопис, сприяло становленню орфографії і орфоепії на єдиній загальнонародній основі. Значення правопису Є.Желехівського полягає в тому, що він максимально наблизив західноукраїнський варіант письма до східноукраїнського - «кулішівки», покладеної в основу «грінченківки». Докладний аналіз цих правописних систем дає підставу констатувати їх подібність. І «желехівка», і «грінченківка» засвідчують розрізнення вимови [г] і [ґ], чергування [д] - [дж] у дієслівних формах, збереження дзвінкого у кінці слова та в середині перед глухим, м'якість [ц'] на кінці слова в іменниках чол. роду та перед [а] в іменниках жін. роду, дисиміляцію

приголосних (але непослідовно). Відмінність полягає у тому, що правопис Є.Желехівського не передавав оглушення [з] у префіксах з-роз-, м'якості суфіксальних [с'] і [ц'], спрощення в групах приголосних. У словнику Желехівського відбита твердість кінцевого [р] та асиміляція за м'якістю, що закріплено сучасними орфоепічними нормами. Вплив традиційної орфографії позначився на відсутності асимілятивних змін й у словнику Желехівського, й у словнику Грінченка. «Грінченківка» склалася пізніше, тому вона більш унормована, ніж «желехівка». Загалом же можемо твердити про відбиття у цих лексикографічних працях основних орфоепічних норм сучасної української літературної мови.

1. Атлас української мови: У 3 т. - К., 1984.-Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі.
2. Атлас української мови: У 3 т. - К., 1988.-Т.2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі.
3. Бевзєнко С.П. Діалектні групи і говори української мови.-Одеса, 1975.
4. Грінченко Б. Словарь української мови.-К., 1907-1909. -Т.1-4.
5. Енциклопедія українознавства.-К., 1994.-Т.2.
6. Желеховский С. Малорусско-німецкий словарь.-Львів, 1886; Мюнхен, 1982.-Т. 1.
7. Желеховский С., Недільський С. Малорусско-німецкий словарь.-Львів, 1886.-Т.2.
8. Жилко Ф.Т. Про умови формування полтавсько-київського діалекту - основи української національної мови // Полтавсько-київський діалект - основа української літературної мови.-К., 1954.
9. Жилко Ф.Т. Говори української мови.-К., 1958.
10. Жижо Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. - К., 1966.
11. Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник.-Вінниця, 1918.
12. Крїмський А. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднїпровья.-М., 1907- 1908.-Т. 1 -2.
13. Куліш П.А. Хугорнапоззія.-Львів, 1882.
14. Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори.-К., 1990.
15. Матвіяс І.Г. Варіанти української літературної мови.-К., 1998.
16. Огієнко І. Історія української літературної мови.-Вінніпег, 1949; К., 1995.
17. Основа, 1861.-№1-4.
18. Павловський А. Грамматика малоросійскаго нарѣчїя.-СПб., 1818.
19. Приймак І.І. Консонантизм говірок північно-західних районів Сумської області //Діалектологічний бюлетень.-1960.-№ 7.
20. Русалка Дн'їстровая.-Будим, 1837.
21. Смаль-Стоцкий С., Гартнер Ф. Руска граматика//Записки Наукового товариства імені Шевченка. - Львів, 1893.
22. Франко І. Іван Вишенський і его твори. - Львів, 1895.
23. Шарпило БА. Спроба порівняльно-історичної характеристики східнослов'янських (старобільських) говірок//Діалектологічний бюлетень, -1960.-№7.

24. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Станістатус.-К.,1987.
25. Шевченко Т. Г. Мала книжка. Автографи поезій 1847-1850.-К.,1989.
26. Шевченко Т.Г. Більша книжка. Автографи поезій 1847-1860. -К.,1989.